

تحلیلی جامعه‌شناختی بر نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی (مطالعه موردی دانشجویان دختر دانشگاه اصفهان سال ۹۲-۹۱) *

علی ربانی^۱

لیلا شعبان^۲

داریوش شعبان^۳

چکیده

هدف از مقاله حاضر، تحلیلی جامعه‌شناختی بر نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی، می‌باشد. که در آن تلاش شده است، به این سؤال پاسخ دهیم که نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی چگونه است. در این تحقیق با توجه به نظریه تزیسه و کرومکا که گرایش را به سه بعد عناصر ادراکی، عناصر ارزشیابانه و عناصر عملی و رفتاری تجزیه کرده‌اند، نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی نیز در این سه بعد مطرح شده است. جامعه آماری این تحقیق، کل دانشجویان دختر مشغول به تحصیل در دانشگاه اصفهان در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ بوده‌اند که تعداد آنها ۸۱۰۳ نفر می‌باشد. این تحقیق به روش پیمایش انجام شده و تکنیک گردآوری اطلاعات پرسشنامه بوده است. در این تحقیق بر اساس فرمول کوکران ۳۶۶ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب گردیده و جهت انتخاب نمونه از روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای استفاده شده است. نتایج به دست آمده، حاکی از وجود ارتباط مستقیم و معنادار بین متغیرهای میزان استفاده از رسانه‌های جمعی، میزان پیروی از دوستان و وجود ارتباط معکوس و معنادار بین متغیرهای دینداری، میزان پیروی از شخصیت‌های مذهبی، سن و مقطع تحصیلی بر نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی می‌باشد.

کلید واژه: تقریب مذاهب، اهل سنت، شیعه، نگرش.

* تاریخ وصول: ۱۳۹۲/۸/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۱/۳۰

۱- دانشیار جامعه‌شناسی و عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران a.rabbani@ltr.ui.ac.ir

۲- کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی شیعه دانشگاه اصفهان و مربی دانشگاه فنی و حرفه‌ای دختران خرم‌آباد، خرم‌آباد، ایران

leilashaban18@yahoo.com

۳- کارشناسی ارشد علوم ارتباطات دانشگاه علامه طباطبایی، تهران، ایران Dariush.shaban@gmail.com

۱- مقدمه

تقریب مذاهب معنای نزدیک شدن مذاهب به یکدیگر است. ضرورت پابندی به اصول و مبانی تقریب بین مذاهب اسلامی و لزوم فعالیت و تلاش در راه مصالح امت و التزام به وحدت و همبستگی اسلامی از بدیهیات کتاب و سنت و مورد نظر شارع مقدس و سفارش ائمه (ع) می‌باشد. مسأله ی تقریب مذاهب اسلامی که نزدیک به یک قرن است در جهان اسلام محور گفتگوهای مصلحان، متفکران و نیز متعصبان مذاهب گوناگون است، به حدی از رشد و کمال رسیده که سزاوار است مورد پژوهش و تحلیل قرار گیرد. در سطح جهان اسلام رفتار شیعیان و سنیان در کنار مواجهه ی مثبت و سازنده در طی قرون و اعصار از چالش و اختلاف و برخوردهای سوزنده نیز رنج می‌برد (منصورنژاد، ۱۳۸۷: ۹۶). با توجه به اینکه ما در کشوری زندگی می‌کنیم که اکثریت آن شیعه مذهب‌اند و همچنین تعصبات مذهبی که در بین هر دو گروه وجود دارد باعث شده گفتمان مصالح آمیز بین آنها کمتر باشد. این مسأله به ویژه در مجامع عمومی مانند دانشگاه‌ها که محل تبادل نظر و مکان فرهنگی و آموزشی است بیشتر مشاهده می‌شود.

از طرفی این مسأله باعث شده دانشجویان اهل سنت از خود رفتار محتاطانه و منزوی در ارتباط با دیگر دانشجویان که شیعه مذهب هستند نشان دهند. این رفتار به ویژه در بین دانشجویان دختر که شرایط اجتماعی محدودتری نسبت به پسران دارند به صورت محافظه‌کارانه تر دیده می‌شود.

اختلاف میان امت اسلامی باعث تردید در اصل اسلام می‌شود. تفرقه باعث ضربه خوردن نظام سیاسی کشور است. کشوری که دچار اختلاف شد ممکن است گاهی بر اثر جهالت دچار جنگ داخلی و دررو قرار گرفتن انسان‌هایی شود که می‌توانستند بصورت مسالمت‌آمیز در کنار یکدیگر زندگی کنند و امنیت ملی خدشه‌دار می‌شود (تسخیری، ۱۳۸۴: ۲۲).

دانشجویان اهل سنت به خاطر در اقلیت بودنشان در دانشگاه‌ها رفتار محتاطانه‌ای دارند بنابراین همین امر باعث می‌شود نظرات و آراییی که ممکن است از یک پشتوانه‌ی علمی برخوردار باشد را بیان نکند و اگر این رفتار ادامه پیدا کند باعث تک مذهبی شدن دانشگاه‌ها می‌شود و این به نوبه‌ی خود در پایین آمدن سطح علمی دانشگاه‌ها تأثیر دارد. یکی از راه‌های رسیدن به تقریب مذاهب برخورد آراء دو طرف می‌باشد. که از راه شرکت در گفتمان‌ها حاصل می‌شود. از آنجا که دانشجویان اهل سنت در اقلیت می‌باشند و به دلیل همان مسائل محافظه‌کارانه و همچنین قبول نداشتن اصول و مبانی مذهب مقابل تمایل به شرکت در گفتمان‌ها ندارند و شیعه نیز متقابلاً به دلیل اتکاء تنها به اعتقادات خود و قبول نداشتن اصول و عقاید اولیه‌ی سنی‌ها تمایلی به در میان گذاشتن نظرشان با اهل سنت ندارند این امر باعث جدایی هرچه بیشتر دو مذهب می‌شود. در تفاهم‌فکری بین دانشجویان که باعث بوجود آمدن آراء جدید می‌شود می‌کاهد. این امر نیز ممکن است به سطح علمی دانشگاه زیان برساند. بر این اساس، در این پژوهش کوشش شده است نگرش دانشجویان دختر دانشگاه اصفهان به تقریب مذاهب اسلامی در سال ۹۲-۹۱ بررسی شود.

۲- پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق

تاریخچه تقریب در بعد علمی و فرهنگی و عقایدی به اواخر قرن سوم و بعد از آن بازگشت دارد. پیشگامان مسأله تقریب و اندیشه‌مندان بسیاری بوده‌اند از جمله: شیخ مفید- سید مرتضی- شیخ طوسی- علامه حلی- شهید اول- شهید دوم- سید جمال‌الدین اسدآبادی- سید محسن امین- سید عبدالحسین شرف‌الدین- حاج آقا حسین بروجردی- امام خمینی و از بزرگان و عالمان بزرگ اهل سنت در دیار مصر محمد عبده و استادش مصطفی عبدالرزاق، رئیس دانشگاه الازهر- مصطفی مراغی- محمد علی علوبه، شیخ حسن البناء، شیخ الزهر عبدالمجید سلیم- عبدالحلیم محمود و شیخ محمود شلتوت، دارالتقریب بین المذاهب اسلامیة، مؤسسه‌ای است که در این زمینه بیش از نیم قرن پیش (۱۳۶۸ ه.ق - ۱۹۴۷ م) فعالیت خود را در قاهره آغاز نمود و ثمره‌ی آن در طول ده‌ها سال به بار نشست.

در زمینه موضوع مورد تحقیق، پژوهشی که مستقیماً موضوع مورد نظر را بررسی کند وجود نداشته، لذا به تحقیقاتی که از جهاتی مرتبط با موضوع است پرداخته می‌شود.

در پژوهشی که محمدعلی تسخیری در سال ۸۷ انجام داده به عنوان "ایده‌ی تقریب مذاهب اسلامی" اشاره دارد به ریشه‌ی ایده‌ی آموزه‌های اصیل، اسلام و برای تبیین آن از شیوه‌ی بیانیه، قطع‌نامه‌های عمومی، شیوه‌ی تدوین استراتژی اهداف بلندمدت و کوتاه مدت، برنامه سالانه، الگو قراردادن اسلام استفاده کرده است (تسخیری ۱۳۸۷).

در تحقیق دیگری که به نام «آسیب‌شناسی تقریب مذاهب اسلامی» در سال ۸۶ توسط سیدرشید صمیمی انجام داده، آسیب‌ها و موانع گوناگون تقریب مذاهب را در حیطه‌های سه‌گانه: روانی- رفتاری، فرهنگی و سیاسی را بررسی کرده‌است. به نظر او بسیاری از این موانع در حال کاهش است (صمیمی، ۱۳۸۶).

پژوهش دیگری در این زمینه مهدی مهریزی به نام "جریان‌شناسی تقریب مذاهب اسلامی" در سال ۸۹ انجام داده. وی در این پژوهش اندیشه‌ها و آثار ناظر به تقریب را در چند جریان کلی‌تر دسته‌بندی کرده و به جریان‌شناسی آسیب پرداخته‌است و ۵ جریان را بدین ترتیب معرفی کرده: ۱- مخالفان تقریب ۲- وحدت سیاسی اجتماعی ۳- تأکید بر مشترکات و معذور داشتن یکدیگر در موارد اختلافی ۴- تفسیر خاص از مسأله امامت ۵- تأکید بر مشترکات و بازنگری موارد اختلافی (مهریزی، ۱۳۸۹).

۳- ادبیات و چارچوب نظری

نگرش عبارت از نوعی آمادگی است، تمایل به عمل یا عکس‌العمل خاص در مقابل محرکی خاص است. در نتیجه، نگرش‌های فرد غالباً، حاضر اما راکد است و تنها در صورت برخورد با موضوع نگرش، در بیان و رفتار تجلی می‌کند. نگرش‌ها بوسیله عقاید و باورها تقویت می‌شوند (عامل ادراکی) و اغلب احساسات قوی (عامل احساسی) را که به‌نوع خاصی از رفتار (عامل حرکتی) منجر می‌شود، جذب می‌کنند

(اوپنهایم، ۱۳۷۵:۱۲۴).

نگرش دارای سه ویژگی است: نخست اینکه هر نگرشی شامل یک شیء، شخص، رویداد یا موقعیت است. دوم آنکه نگرش‌ها معمولاً ارزشیابانه‌اند. سوم آنکه نگرش‌ها معمولاً دارای ثبات و دوام قابل توجهی‌اند (کریمی، ۱۳۷۳:۲۹۶).

۴- ابعاد نگرش‌ها

هر یک از عناصر نگرش (عناصر شناختی، عنصر عاطفی و عنصر رفتاری) خود دارای دو بعد دیگر هستند: یکی نیرومندی یا شدت و دیگری درجه‌ی پیچیدگی. یک نگرش می‌تواند به صورت مخالف با مطالبی باشد یا به صورت موافق با آن؛ اما این فقط جهت نگرش را نشان می‌دهد و غالباً ضروری است که ما درجه‌ی موافقت یا مخالفت با یک موضوع را نیز بدانیم. در مورد عنصر شناختی، ممکن است شخص با موضوعی کاملاً موافق باشد و آن را خوب بداند یا با آن کاملاً مخالف بوده و آن را بد مطلق بپندارد. در مورد عنصر عاطفی نیز شخص ممکن است.

عاطفه‌ای کاملاً مثبت یا کاملاً منفی نسبت به موضوع نگرش داشته باشد و بنابراین، نسبت به آن محبت نامشروط یا نفرت بدون قید و شرط بورزد. در مورد عنصر آمادگی برای رفتار نیز به همین ترتیب است. ممکن است کسی آماده‌ی حمایت بی قید و شرط از موضوع نگرش باشد یا اینکه آماده‌ی هرگونه جمله به آن تا حد نابودی آن باشد. (کریمی، ۱۳۷۴:۳۰۱)

۵- تئوری فیش باین- آیزن

مشهورترین و مهمترین تئوری را در زمینه گرایش فیش باین- آیزن ارائه کرده‌اند. آنها در پی یافتن یک تئوری برای تبیین رفتار به نقش گرایش اشاره می‌کنند: به نظر آنها رفتار در پی زنجیره‌ای از عوامل قصد و نیت به نوبه خود تابع دو متغیر دیگر است:

۱- گرایش به سوی آن رفتار

۲- هنجار ذهنی

متغیر اول (گرایش به سوی آن رفتار) یک متغیر فردی و شخصی است که طی آن فرد انجام یک رفتار (یا یک پدیده) را از منظر خودش ارزیابی می‌کند که آیا خوب است یا بد است. در این تئوری گرایش به نوبه خود تابع دو عامل دیگر در نظر گرفته شده است:

انتظار فایده - ارزیابی فایده

"انتظار فایده" به معنی آن است که یک شخص تا چه حد از یک پدیده انتظار فایده دارد. «ارزیابی

فایده» نسبتاً روشن است و طی آن شخص ارزیابی می‌کند که آیا آن پدیده به نظر او برای او فایده داشته است (یا دارد) یا نه.

متغیر دوم (هنجار ذهنی) منعکس‌کننده نفوذ و فشار اجتماعی است که شخص آنرا برای انجام یک کاری (رفتاری) احساس و ادراک می‌کند. در تئوری فیش باین - آیزن این متغیر منعکس‌کننده نفوذ و فشار اجتماعی روی یک شخص برای انجام یک رفتار است. بدین معنی که شخص به آن توجه دارد که تا چه حد رفتارش مورد توبیخ افراد یا گروه‌های خاص قرار خواهد گرفت (رفیع پور، ۱۳۷۲: ۹-۱۱).

۶- نظریه تزئیسه و کرومکا

تزئیسه و کرومکا در تحقیق مشابهی که درباره گرایش «کشاورزان پاره وقت» نسبت به اداره ترویج داشته‌اند. در مورد مسأله محاص خود، گرایش را به سه بعد تجزیه می‌کنند و معتقدند که گرایش در رابطه با موضوع آنها دارای سه دسته از عناصر است: عناصر ادراکی - عناصر ارزشیابانه - عناصر عملی و رفتاری. منظور از عناصر ادراکی، اطلاعات ذهنی کشاورزان درباره اداره ترویج (یا جهاد) است. کشاورزان فقط وقتی می‌توانند نسبت به موضوعی گرایش داشته باشند که اساساً قبلاً اقدامات آنها را شناخته یا ادراک کرده باشند.

عناصر ارزشیابانه عناصری هستند که از طریق آن کشاورزان فایده اداره ترویج را ارزیابی می‌کنند. عناصر عملی و رفتاری نشان می‌دهند که تا چه حد یک کشاورز حاضر است به اداره ترویج برای حل مسائل خود مراجعه کند (رفیع پور، ۱۳۷۲: ۱۴).

۷- تقریب بین مذاهب اسلامی

تقریب مذاهب اسلامی به معنای نزدیک سازی پیروان مذاهب اسلامی به منظور آشنایی با یکدیگر از طریق تحقق همدلی و برادری دینی بر پایه اصول مشترک، ثابت و مسلم اسلامی است (تسخیری، ۱۳۸۷: ۲۱). مقصود از تقریب بین مذاهب اسلامی بعد علمی و فرهنگی وحدت است. تقریب بین مذاهب اسلامی هموار کردن موانع و اختلافات بین مذاهب و نزدیکی آنها به یکدیگر است نه یکی شدن آنها (غریبی، بی تا، ۱۰۸).

۸- ریشه تعدد مذاهب در اسلام

اختلاف واقع در میان متدینین دو ریشه دارد:

الف) اختلاف درباره‌ی جانشین حضرت پیغمبر اکرم (ص) پس از درگذشت ایشان است.

ب) قرآن و سنت باید مورد استنباط و استفاده مسلمانان قرار می‌گرفت و البته که برداشت دانشمندان مسلمان از این دو یکسان نبوده و هر دسته به تناسب فهم و استعداد خودشان از قرآن و سنت استفهام استفاده می‌نمودند. بدین ترتیب در فروع عقاید و در فقه، اختلاف به وجود آمد و مذاهب اسلامی شکل گرفت (محسنی، ۱۳۸۶: ۳۶).

۹- عوامل تقریب

تشکیل مدارس دینی مختلط از پیروان مذاهب، انتشار نشریه‌ی مشترک ماهانه از سوی دانشمندان مذاهب، تدوین و نشر احادیث مشترک نبوی که از طریق اهل بیت و از طریق صحابه وارد شده است، تشکیل جلسات تبلیغی مشترک در اوقات مناسب دینی مانند ماه رمضان، تجلیل از نزول قرآن، میلاد نبی و امثال اینها که شیعه و سنی بر آنها اتفاق دارند، تشخیص دقیق موارد متفق علیه و مختلف فیه طرفین، تا بوسیله‌ی اختلافات موهوم و غیرواقعی از هم دور نشویم، اشتراک در غم و شادی پیروان سایر مذاهب که در یک محل زندگانی می‌کنند، ادامه‌ی کنفرانس‌های تقریبی و توسعه‌ی آن در کشورهای دیگر، تشکیل شوراهای اخوت اسلامی به منظور تقریب در هر محلی که جمع متناهی از شیعه و سنی اقامت دارند، کم کردن فشارهای سیاسی و اعطای حقوق کامل مدنی و غیره توسط دولت‌ها به اقلیت‌های مذهبی که قهراً محبت را در بردارد، برائت شیعه از غلات و برائت اهل سنت از نواصب، تا وجود این دو طایفه باعث اشتباه برادران مسلمان شیعه و سنی نشود (محسنی، ۱۳۸۶: ۱۱۰).

۱۰- موانع تقریب

۱- تفریق و تخریب خارجی دشمنان اسلام و مسلمین، چه به انگیزه‌ی تعصب دینی و چه انگیزه‌ی استثمار و سیاسی.

۲- تفریق و تخریب داخلی که به دوگونه وجود دارد: ۲/۱- تخریب منسجم و دسته جمعی به پشتوانه و حمایت مادی و معنوی ۲/۲- تخریب فردی به انگیزه‌ی ثواب! مانند عالمان مذهبی کوتاه نظر و غالباً کم سواد (مجیدی، ۱۳۸۴: ۴۸۵).

۱۱- تقریب از دیدگاه امام خمینی

ما همه در تحت پرچم توحید هستیم. تا با هم مجتمع نباشیم نمی‌توانیم در مقابل کفر مقاومت کنیم. ما همه در تحت لوای توحید مجتمع هستیم... انبیاء عظام از آدم تا خاتم تشریف آورده اند. همه‌ی آنها برای اینکه پرچم توحید را و عدالت را در بین ملت‌ها برپا کنند. (منصور نژاد، ۱۳۸۷: ۸۱).

"ما نمی‌گوییم که اهل سنت شیعه شوند یا شیعیان دست از عقیده‌شان بردارند. البته اگر هرکسی

تحقیق و تفحص کرد و عقیده‌اش هرچه شد برای طبق عقیده و تحقیق خودش عمل کند و تکلیفش با خداست. مسلمانان باید با هم متحد شوند و بایکدیگر دشمنی نکنند. محور هم کتاب خدا و سنت نبی اکرم و شریعت اسلامی باشد، این حرف، حرف بدی نیست. این حرف حرفی است که هر عاقلی بی‌غرض و منصفی آن را قبول خواهد کرد" (صحیفه نور، سخنرانی ۶۸/۷/۱۹).

از موانع تقریب در دیدگاه امام خمینی: ۱- هواهای نفسانی، اهتمام افراد به نفس اماره و منافع شخصی
 ۲- عمل نکردن به قرآن ۳- جزئی‌نگری ۴- اختلاف آراء و برخی از فتوای عالم‌ان مذاهب اسلامی ۵-
 توطئه و تفرقه‌افکنی شیاطین با هدف نابودی اسلام ۶- دوری مسلمانان از فرهنگ اصیل اسلامی و رجوع
 به فرهنگ قومی ۷- دولت‌های دست‌نشانده حاکم بر کشورهای اسلامی ۸- تهدید و تطمیع
 استعمار (موسوی خمینی، همان: ۳۴۹).

۱۲- شیخ محمد عرفه

بدیهی است اصول اجتماعی همانند دوستی مسلمانان نسبت به یکدیگر و تعاون و همکاری آنها اصولی نیست که دین از روی تعبد به آن دعوت کند بلکه اصولی است که دین به خاطر مصلحت دنیایی مسلمانان آنان را به آن فرا می‌خواند و بقاء و عزت مسلمانان به این اصول اجتماعی بستگی دارد. هر گروه از مسلمانان به تنهایی ضعیف و ناچیزند اما با همکاری و تعاون با دیگر امت‌های مسلمان، قوت و شوکت می‌یابند.

وی همچنین معتقد است علما و فرهیختگان هر فرقه در گسترش اختلاف و تفرقه مسلمانان سهم داشته‌اند. در مباحث علمی به ویژه مسایل کلامی و عقیدتی و تفسیری برای رد آراء دیگران، از واژه‌هایی استفاده کرده‌اند که هر کدام بذر کینه و دشمنی شده است و امت اسلامی را گرفتار کرده است. از این روست که می‌گوییم مسئولیت عالمان بیش از گذشته است و بر متفکران جامعه اسلامی است که با وحدت کلمه در فکر عزت و شوکت مسلمانان باشند که خدای متعال موهبت طبیعی و نعمت‌های فراوان را در سرزمین آنان قرار داده است و آنان فقط با قدرت و نیرو می‌توانند آن را حفظ کنند و اتحاد و یکپارچگی از مهمترین عوامل قدرت است (بی‌نا، ۱۳۸۵).

۱۳- امام موسی صدر

هیچ تناقض و اختلافی میان شیعه و سنی نیست. اینها پیروان دو مذهب از یک دین واحدند. وحدت کلمه و یکی کردن نیروها و رشد کارایی‌ها، نه فقط از شریف‌ترین هدف‌های دینی و وصایای پیامبر عظیم‌الشأن ماست. بلکه چیزی است که به موجودیت ما، شرف ما و موجودیت نسل‌های آینده‌ی ما بستگی دارد. بلی مسأله‌ی است حیاتی. وحدت کلمه در میان مسلمین از دو راه تحقق می‌یابد.

۱) یکی کردن فقه: کاخ اسلامی که در شالوده‌ی خویش امری واحد است و امت اسلامی که در عقیده کتاب‌آسمانی و آغاز و انجام خویش واحد است، در جزئیات نیز به وحدت نیاز دارد. ایجاد وحدت در این جزئیات نیز به وحدت نیاز دارد. ایجاد وحدت در این جزئیات یا نزدیک کردن آنها به یکدیگر، چیزی است که پیشینیان صالح و دانشمندان نیک ما نیز رویاهای آن را در سر می‌پرورانده‌اند.

۲) کوشش‌های مشترک: این راه همان بسیج نیروهای مشترک در جهت تحقق هدف‌های گوناگون است (اباذری، ۱۳۸۳: ۱۰۲).

۱۴- شهید حکیم

هرچند همه مذاهب اسلامی دارای مبانی خاص و اصول ویژه خود هستند. با این همه عناصر مشترک هم بین آنها فراوان است و ما با دقت نظر در می‌یابیم که حدود هشتادوپنج درصد بلکه نود درصد عناصر اعتقادی، فقهی و اخلاقی بین تمامی مذاهب مشترک است، ما بایستی بر این اصول مشترک که به وحدت مسلمانان می‌انجامد تأکید بورزیم، زیرا فلسفه حرکت ما، رسیدن به وحدت اسلامی است، در بقیه‌ی مسائلی که مورد اختلاف علمای مذاهب است باب اجتهاد را باز گذاشته و با بحث و تبادل نظر علمی در مسائل فقهی، کلامی و اخلاقی به نزدیک ساختن دیدگاه‌های آنان بپردازیم (واعظ زاده، ۱۳۷۳: ۱۳۳).

وی ابعاد سه‌گانه‌ای را برای فکر تقریب برشمرده است. این ابعاد عبارتند از: وحدت در موضع عملی کلی در قبال مسائل مشترک مسلمانان، تقریب فکری و فقهی بین مذاهب اسلامی از طریق گفتگوی علمی، زندگی مسالمت آمیز بین مسلمانان وابسته به مذاهب اسلامی از طریق گفتگو و احترام بین مذاهب. شهید از میان این روش‌ها، روش‌های تقریبی را در سه جهت بررسی می‌نماید:

تقریب فکری، که باید در بحث فکری - اعتقادی مشترک وارد شد.

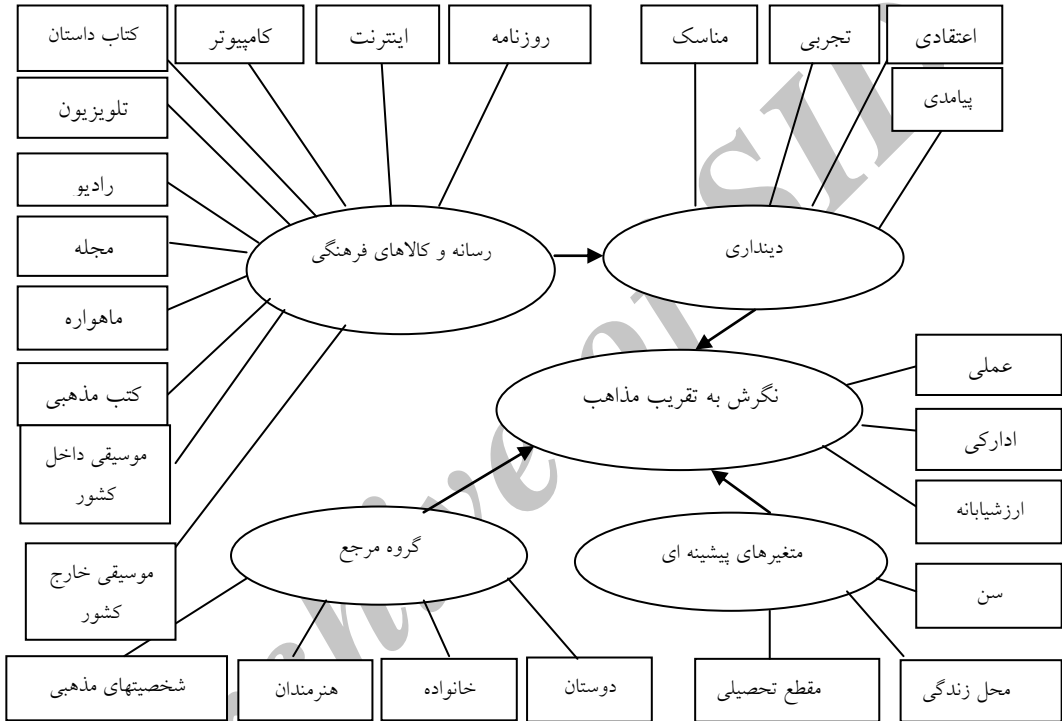
تقریب در مسائل سیاسی؛ یعنی این که در مسائل اساسی سیاسی جهان اسلام موضع تقریبی و مشترک در پیش گرفت (اخگری، ۱۳۸۹: ۶۳-۵۵).

۱۵- فرضیه‌ها

- بین پیروی از گروه مرجع و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی رابطه وجود دارد.
- بین میزان دینداری و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی رابطه وجود دارد.
- بین میزان استفاده از رسانه‌های جمعی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی رابطه وجود دارد.
- بین میزان استفاده از کالاهای فرهنگی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی رابطه وجود دارد.
- بین سن و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی رابطه وجود دارد.

- بین مقطع تحصیلی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی رابطه وجود دارد.
- بین محل زندگی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی رابطه وجود دارد.

۱۶- مدل تحقیق

۱۷- روش تحقیق

روش تحقیق مورد استفاده در پژوهش حاضر پیمایشی است. که علاوه بر آن از روش اسنادی نیز بهره برده ایم. ابزار گردآوری داده‌ها در این تحقیق پرسشنامه بوده است. جامعه ی آماری ما در این تحقیق دانشجویان دختر دانشگاه اصفهان در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ را شامل می‌شود، که تعداد آن ها ۸۱۰۳۸ دانشجویی می‌باشد. حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران ۳۶۶ نفر انتخاب گردیده است. که با توجه به مخدوش شدن تعدادی از پرسشنامه‌ها به ۳۵۰ نفر تقلیل یافت. روش نمونه‌گیری در این پژوهش، روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای بوده است. برای محاسبه اعتبار سنج‌ها و متغیرهای مورد نظر از اعتبار صوری استفاده شد. و برای پایایی نیز از ضریب محاسبه ی آلفای کرونباخ استفاده شد.

۱-۱۷- متغیرهای تحقیق

در این تحقیق متغیرهای مستقل عبارتند از: سن، رشته تحصیلی، مقطع تحصیلی، محل سکونت، میزان استفاده از رسانه‌های جمعی، میزان استفاده کالاهای فرهنگی، میزان پیروی از گروه مرجع، میزان دینداری فرد. متغیر وابسته، نگرش دانشجویان نسبت به تقریب مذاهب اسلامی است.

۲-۱۷- تعریف عملیاتی مفاهیم

متغیرهای مستقل:

- سن: سن در این تحقیق به عنوان یک متغیر کمی در ارتباط با متغیر وابسته مورد سنجش قرار می‌گیرد. که در این تحقیق این متغیر را به پنج گروه سنی (۲۳-۱۸)، (۲۹-۲۴)، (۳۵-۳۰)، (۴۱-۳۶)، (۴۷-۴۲) تقسیم شده است.

- مقطع تحصیلی: کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکترا

- محل سکونت: شهر، روستا

- رسانه‌های ارتباط جمعی و کالاهای فرهنگی: وسایل ارتباط جمعی و کالاهای فرهنگی یکی از سرچشمه‌های گوناگون تعیین هنجارهای اجتماعی برای افراد جامعه به شمار می‌آید. در این تحقیق وسایل ارتباط جمعی و کالاهای فرهنگی شامل: رادیو، تلویزیون، کامپیوتر، اینترنت، ماهواره، روزنامه، مجلات، کتاب داستان، کتب مذهبی، موسیقی داخل کشور، موسیقی خارج از کشور می‌باشد. مراد ما در این تحقیق میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی و کالاهای فرهنگی می‌باشد.

- گروه مرجع: گروهی است که نقش یک چهارچوب مرجع را ایفا می‌کند و عقاید یک سیستم اجتماعی وسیعتر را منعکس می‌سازد. بدین ترتیب انسان جهان اطراف خود را از دیدگاه گروه مرجع کلی ادراک می‌کند. در این تحقیق گروه‌های مرجع شامل: اعضای خانواده، دوستان، شخصیت‌های مذهبی، شخصیت‌های هنری ایرانی، شخصیت‌های هنری خارجی، شخصیت‌های ورزشی ایرانی، شخصیت‌های ورزشی خارجی می‌باشد. مراد ما در این تحقیق میزان پیروی از این گروه‌های مرجع می‌باشد.

- میزان دینداری فرد: به نظر رونالد، دین متضمن اعتقادات، جهت‌گیری و اعمالی است که بشر را به عوامل مافوق طبیعی با حقایق مقدس و متعالی مربوط سازد (رونالد، ۱۳۷۴: ۵). گلاک و استارک با توجه به تناقض‌های نتایج تحقیقاتی پیرامون دینداری معتقدند که علیرغم تفاوت ادیان لیکن وجوه مشترکی بین آنها می‌توان یافت. این عرصه ابعاد اصلی دینداری را تشکیل می‌دهند و عبارتند از:

۱- بعد اعتقادی و باورهای دینی: عبارت است از باورهایی که انتظار می‌رود پیرامون دین مورد نظر

به آنها اعتقاد داشته باشند.

۲- بعد تجربی یا عواطف دینی: عبارت است از تصورات و احساساتی که مربوط به داشتن رابطه با

جوهری ربوبی همچون خدا یا واقعیتهای معنایی و یا اقتداری متعالی است.

۳- بعد مناسکی: شامل اعمال دینی شخص همچون روزه و شرکت در آیین‌های مذهبی است.

۴- بعد پیامدی: ناظر به اثرات باورها، اعمال، تجارب، دانش دینی بر زندگی روزمره است. به عبارت دیگر تأثیر دین در رفتارهای روزمره زندگی است.

این متغیر مستقل متشکل از چهار بعد یا متغیر فرعی اعتقادی، عاطفی، پیامدی و مناسکی می‌باشد. برای سنجش بعد اعتقادی از شاخص‌های لزوم استمرار امر به معروف و نهی از منکر، اعتقاد به فرشتگان و اطمینان از وجود خدا، برای سنجش بعد عاطفی از شاخص‌های عدم ترس از مرگ در صورت ایمان به خدا، داشتن زندگی پوچ، بی هدف در صورت نداشتن اعتقادات دینی و احساس معنویت عمیق در صورت رفتن به حرم ائمه استفاده شده است. از شاخص‌های عدم سخت‌گیری زیاد در مورد خرید و فروش مشروبات الکلی، غیر قابل اجرا بودن بسیاری از قوانین اسلام در جامعه امروزی و برخورد قاطع با پدیده بدحجابی برای سنجش بعد پیامدی و از شاخص‌های نماز خواندن، روزه گرفتن، قرآن خواندن و شرکت در مراسم عاشورا برای سنجش بعد مناسکی دینداری استفاده شده است.

متغیر وابسته: تقریب مذاهب اسلامی: دارای ابعادی چون فکری و فقهی، عملی، عقیدتی، سیاسی و اخلاقی می‌باشد.

فکری و فقهی: تدریس فقه شیعه و سنی بر اساس دلیل و برهان، استفاده از نشریه مشترک برای هر دو مذهب، چاپ کردن یکسان نشریه برای هر دو مذهب، نشر احادیث مشترک هر دو مذهب. عملی: ازدواج با مذهب مخالف (شیعه و سنی)، زندگی در شهری که اکثریت مردم مخالف مذهب فرد باشد.

عقیدتی: تشکیل نمازهای جماعت مذاهب با هم، تشکیل مدارس دینی مختلط، تشکیل جلسات تبلیغی مشترک، برگزاری مراسم و اعیاد مشترک.

سیاسی: حضور نمایندگان هر دو مذهب در مجلس، فعالیت‌های وحدت‌گرایانه هر دو مذهب در مراسم حج، تشکیل احزاب مشترک.

اخلاقی: عدم توهین به مقدسات مذهب مخالف، اشاعه و گسترش هر دو مذهب در رسانه.

نگرش: با توجه به نظریه تزیسه و کرومکا که گرایش را به سه بعد عناصر ادراکی، عناصر ارزشیابانه و عناصر عملی و رفتاری تجزیه کرده بودند، در این تحقیق نیز نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی در همین سه بعد مطرح شده است.

عناصر ادراکی:

- باید در جوامع اسلامی نشریه‌های دو مذهب شیعه و سنی به تعداد یکسانی چاپ شود.

- به نظر ممانعی ندارد فقه شیعه و سنی هر دو بر اساس دلیل و برهان بدون هیچگونه تعصبی تدریس شود.

- جوامع اسلامی باید به تدوین و نشر احادیث مشترک بین شیعه و سنی اقدام نماید.
 - اذان و تشکیل نمازهای جماعت از هر دو مذهب شیعه و سنی با هم مانعی ندارد.
 - برگزاری مراسم و اعیاد مشترک شیعه و سنی با هم مانعی ندارد.
 - نمایندگان از هر دو مذهب شیعه و سنی نمی‌توانند در مجلس و سایر قسمت‌های حساس دولت حضور یکسان داشته باشند.

- تشکیل احزاب مشترک از هر دو مذهب (شیعه و سنی) امکان‌پذیر نیست.
 - نباید به مقدسات مذهب مخالف (شیعه یا سنی) توهین شود.
 - تلویزیون و رادیو نباید در اشاعه‌ی هر دو مذهب (شیعه یا سنی) برنامه تولید کند.
 - معتقدم جلسات تبلیغی مشترک در اوقات مناسب دینی مانند ماه رمضان از طریق رسانه‌ها نمی‌تواند در نزدیکی دو مذهب شیعه و سنی موثر باشد.

عناصر ارزشیابانه:

- تشکیل مدارس دینی مختلط از هر مذهب اسلامی (شیعه و سنی) نمی‌تواند در نزدیکی بین این دو مذهب مؤثر باشد.
 - ارائه نظریات سنی و شیعه در یک نشریه مشترک نمی‌تواند در نزدیکی این دو مذهب مؤثر باشد.
 - معتقدم جلسات تبلیغی مشترک در اوقات مناسب دینی مانند ماه رمضان از طریق رسانه‌ها نمی‌تواند در نزدیکی دو مذهب شیعه و سنی موثر باشد.
 - فعالیت‌های وحدت‌گرایانه شیعه‌ها و سنی‌ها در مراسم حج می‌تواند در ایستادگی در مقابل دشمنان اسلام مؤثر باشد.

عناصر عملی و رفتاری

- حاضریم با فردی از مذهب مخالف (شیعه یا سنی) ازدواج کنیم.
 - نمی‌توانم در شهری که اکثریت مردم آن مخالف مذهب من (شیعه یا سنی) باشند زندگی کنم.

۱۸- یافته‌های تحقیق

۱-۱۸- یافته‌های توصیفی

نتایج به دست‌آمده از این پژوهش نشان‌می‌دهد از بین ۳۵۰ نفر پاسخگو، ۵۹/۴ درصد مقطع کارشناسی، ۳۴/۹ درصد در مقطع کارشناسی‌ارشد و ۵/۷ درصد در مقطع دکتری تحصیل می‌کنند. که از بین آنها ۹۷/۱ درصد شیعه مذهب و ۲/۳ درصد اهل سنت می‌باشند. ۸۸/۹ درصد در شهر و ۱۱/۱ درصد در

روستا زندگی می‌کنند. بیشترین گروه سنی در گروه سنی ۲۳-۱۸ سال و کمترین گروه سنی در گروه سنی ۴۷-۴۲ سال بوده است.

۱۸-۲- یافته‌های استنباطی

جدول شماره ۱: آزمون همبستگی بین متغیرهای مستقل و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی

دینداری	میزان استفاده از کالاهای فرهنگی	میزان استفاده از رسانه	محل زندگی	مقطع تحصیلی	سن	ضریب همبستگی
-۰/۱۳۷	۰/۰۰۶	۰/۱۰۶	۰/۰۳۰	-۰/۱۷۱	-۰/۱۴۸	ضریب همبستگی
۰/۰۰۷	۰/۹۰۸	۰/۰۳۰	۰/۸۵۴	۰/۰۰	۰/۰۰	سطح معناداری
۳۵۰	۳۵۰	۳۵۰	۳۵۰	۳۵۰	۳۵۰	تعداد

بین گروه‌های مرجع و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی b جدول شماره ۲: آزمون همبستگی کنдал

میزان پیروی از هنرمندان	میزان پیروی از دوستان	میزان پیروی از خانواده	میزان پیروی از شخصیت‌های مذهبی	ضریب همبستگی
۰/۳۷	۰/۱۴۲	-۰/۰۰۸	-۰/۱۵۰	ضریب همبستگی
۰/۴۷	۰/۰۴	۰/۸۶۴	۰/۰۰۱	سطح معناداری
۳۵۰	۳۵۰	۳۵۰	۳۵۰	تعداد

- نتایج به دست آمده از ضریب همبستگی کنдал C (-۰/۱۴۸) مقدار و ۰/۰۰ = سطح معناداری) حاکی از وجود رابطه‌ی معکوس و معنادار، بین متغیرهای سن و نگرش به تقریب مذاهب اسلامی می‌باشد. به عبارتی هرچه سن پاسخگویان بالاتر رود نگرش آنها به تقریب مذاهب اسلامی کمتر می‌شود و هرچه سن کمتر است نگرش آنها به تقریب مذاهب اسلامی مثبت‌تر است.

- نتایج بدست آمده از ضریب همبستگی کنдал C (-۰/۱۷۱) مقدار و ۰/۰۰۰ = سطح معناداری) حاکی از این است که بین متغیر مقطع تحصیلی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی رابطه معکوس و معنادار وجود دارد. به عبارتی هرچه مقطع تحصیلی بالاتر رود باشد نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی کمتر است و هرچه تحصیلی پایین‌تر باشد، نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی مثبت‌تر است.

- نتایج بدست آمده از ضریب همبستگی کرامر (۰/۰۳۰ = مقدار و ۰/۸۵۴ = سطح معناداری) حاکی از عدم وجود رابطه معناداری بین محل زندگی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی است به عبارتی محل زندگی تأثیری بر نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی ندارد و فرضیه موردنظر ما موردقبول واقع نشده است.

- نتایج بدست‌آمده از ضریب همبستگی کندال b ($0/106 =$ مقدار و $0/030 =$ سطح معناداری) بیانگر رابطه مستقیم و معنادار بین دو متغیر میزان استفاده از رسانه‌های جمعی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی است. به عبارتی یکی از عوامل تأثیرگذار بر نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی میزان استفاده پاسخگویان از رسانه‌های جمعی می‌باشد.
- نتایج بدست‌آمده از ضریب همبستگی کندال b ($0/006 =$ مقدار و $0/908 =$ سطح معناداری) حاکی از عدم وجود رابطه معنادار بین دو متغیر، میزان استفاده از کالاهای فرهنگی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی دارد. به عبارتی میزان استفاده از کالاهای فرهنگی تأثیری بر روی نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی ندارد.
- ضریب همبستگی کندال b ($-0/137 =$ مقدار و $0/007 =$ سطح معناداری) در آزمون بین دو متغیر دینداری و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی حاکی از وجود رابطه معکوس و معنادار بین آنها دارد. به عبارتی هر چه دانشجویان دیندارتر باشند نگرش آنها به تقریب مذاهب اسلامی منفی‌تر است.
- برای بررسی رابطه بین دو متغیر میزان پیروی از شخصیت‌های مذهبی و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی، با توجه به نتایج به دست آمده از ضریب همبستگی کندال b ($-0/150 =$ مقدار و $0/001 =$ سطح معناداری) می‌توان اظهار داشت که رابطه بین این دو متغیر معکوس و معنادار می‌باشد. به عبارتی هر چه پاسخگویان از شخصیت‌های مذهبی بیشتر پیروی کنند، نگرش آنها به تقریب مذاهب اسلامی منفی‌تر است.
- ضریب همبستگی کندال b ($-0/008 =$ مقدار و $0/864 =$ سطح معناداری) در آزمون بین دو متغیر میزان پیروی دانشجویان از خانواده و نگرش دانشجویان آنها به تقریب مذاهب اسلامی حاکی از عدم وجود رابطه معناداری است. به عبارتی میزان پیروی از خانواده بر روی نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی تأثیری ندارد.
- نتایج بدست‌آمده از ضریب همبستگی کندال b ($-0/142 =$ مقدار و $0/04 =$ سطح معناداری) بیانگر رابطه‌ی مستقیم و معنادار بین دو متغیر میزان پیروی از دوستان و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی می‌باشد. به عبارتی میزان پیروی از دوستان و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی تأثیرگذار می‌باشد. یعنی هرچه افراد از دوستان بیشتر پیروی داشته باشند نگرش آنها به تقریب مذاهب اسلامی بهتر می‌شود.
- نتایج بدست‌آمده از ضریب همبستگی کندال b ($0/37 =$ مقدار و $0/477 =$ سطح معناداری) بیانگر عدم وجود رابطه بین دو متغیر میزان پیروی از هنرمندان و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی می‌باشد. یعنی میزان پیروی از هنرمندان بر روی نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی تأثیری ندارد.

جدول شماره ۳: رگرسیون رسانه، دینداری و سن بر تقریب مذاهب اسلامی

متغیر	sig	t	Beta	Std.Error	B
رسانه	۰/۰۲۸	۲/۲۰۶	۰/۱۱۳	۰/۱۱۸	۰/۲۵۹
دینداری	۰/۰۱۸	-۲/۳۶۹	۰/۱۲۱	۰/۰۴۳	-۰/۱۰۳
سن	۰/۰۰۰	-۵/۰۰۵	-۰/۲۵۶	۰/۱۰۱	-۰/۵۰۵

 $R^2: 0/098$ $R = 0/۳۱۲$

-یافته‌های تجربی دلالت بر آن دارند که ضریب همبستگی رسانه، دینداری و سن بر تقریب مذاهب اسلامی به اندازه ۰/۳۱۲ و ضریب تعیین آن ۰/۰۹۸ است. به این معنا که نسبتی از واریانس تقریب مذاهب اسلامی که توسط رسانه، دینداری و سن تبیین شده است به اندازه ۰/۰۹۸ است.

۱۹- نتیجه‌گیری

با تأکید اسلام بر وحدت و اخوت اسلامی و انسانی، مجموعه شرایط به وجود آمده و وجود عوامل متعدد موجب گردید که با گذشت زمان اندیشه‌هایی در میان مسلمانان به عنوان مذاهب، رواج پیدا کند. گرچه امروزه مسلمانان اشتراکات عقیدتی و فقهی فراوانی دارند، لیکن تفاوت در برخی امور منجر به اختلاف و درگیری می‌شود. اندیشه تقریب مذاهب اسلامی در این عرصه شکل گرفت. در این پژوهش برآن شدیم این موضوع را از دید دانشجویان مورد بررسی قرار داده که نتایج زیر حاصل شد. نتایج به دست آمده از فرضیات مطرح شده در پژوهش، حاکی از وجود ارتباط مستقیم و معنادار بین متغیرهای میزان استفاده از رسانه‌های جمعی و میزان پیروی از دوستان؛ وجود ارتباط معکوس و معنادار بین متغیرهای دینداری، میزان پیروی از شخصیت‌های مذهبی، سن و مقطع تحصیلی بر نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی می‌باشد. نیز متغیر محل زندگی، میزان استفاده از کالاهای فرهنگی، میزان پیروی از خانواده و میزان پیروی از هنرمندان بر نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی مورد تأیید قرار نگرفت. در کل و با توجه به مدل رگرسیونی تحقیق می‌توان گفت که همبستگی بین رسانه، دینداری و سن و نگرش دانشجویان به تقریب مذاهب اسلامی ۳۱/۲ درصد است که نشان‌دهنده همبستگی پایین بین متغیرها می‌باشد.

باتوجه به بررسی صورت‌گرفته میزان توجه افراد به دو مقوله رسانه‌جمعی و شخصیت‌های مذهبی بیشتر است بنابراین در این راستا برای ترغیب گروه‌های مختلف و ایجاد وحدت بین آنها می‌بایست اقدامات بیشتری در بستر این دو مورد انجام پذیرد.

فهرست منابع

۱- اباذری، عبدالرحیم، (۱۳۸۳)، امام موسی صدر سرور وحدت، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.

- ۲- اخگری، جواد، (۱۳۸۹)، وحدت اسلامی از دیدگاه شهید آیت اله حکیم، اندیشه تقریب، سال ششم، شماره ۲۴.
- ۳- اوپنهایم، امان، (۱۳۷۵)، طرح پرسشنامه و سنجش نگرش‌ها، ترجمه مرضیه کریم نیا، مشهد: آستان مقدس رضوی.
- ۴- تسخیری، محمدعلی، (۱۳۸۶)، وحدت و تقریب مذاهب اسلامی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- ۵- تسخیری، محمدعلی، (۱۳۸۷)، اندیشه تقریب بهار، هفت آسمان، بهار، شماره ۱۴.
- ۶- تسخیری، محمدعلی، (۱۳۸۴)، وحدت اسلامی و تقریب مذاهب، هفت آسمان، پاییز، شماره ۳۷.
- ۷- تسخیری، محمدعلی، (۱۳۸۷)، گفتارهای درباره تقریب مذاهب، اندیشه تقریب، شماره ۱۴.
- ۸- رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۲)، سنجش گرایش روستائیان نسبت به جهاد سازندگی، چاپ اول، تهران: ارغنون.
- ۹- ساروخانی، باقر (۱۳۸۵)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، جلد ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۰- صمیمی، سیدرشید، (۱۳۸۶)، آسیب شناسی تقریب مذاهب اسلامی، فلسفه، کلام، عرفان، کوثر معارف، زمستان، شماره ۴.
- ۱۱- غریبی، رحمان (۱۳۸۹)، نقش مجاهد شهید ماموستا شیخ اسلام در تقریب مذاهب اسلامی، اندیشه تقریب، سال ششم، شماره ۲۳.
- ۱۲- کریمی، یوسف، (۱۳۷۳)، روانشناسی اجتماعی، تهران: بعثت.
- ۱۳- جیدی، محمدرضا، (۱۳۸۴)، کارکردگرایی و همگرایی جهان اسلامی، استراتژی تقریب مذاهب اسلامی، (مجموعه مقالات، تهران: مجمع تقریب مذاهب اسلامی).
- ۱۴- محسنی، محمد آصف، (۱۳۸۶)، تقریب مذاهب از نظر تا عمل، قم: ادیان.
- ۱۵- محسنی، منوچهر، (۱۳۷۹)، بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی در ایران، دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی کشور.
- ۱۶- منصور نژاد، محمد، (۱۳۸۷)، وحدت و همگرایی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- ۱۷- منصور نژاد، محمد، (۱۳۸۷)، رویکردی دینی به مسأله وحدت و همگرایی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- ۱۸- موسوی خمینی، روح‌الله، (بی‌تا)، صحیفه نور، مشهد: مؤسسه فرهنگی آرمان.
- ۱۹- مهریزی، مهدی، (۱۳۸۹)، «جریان شناسی تقریب مذاهب اسلامی»، هفت آسمان، پاییز، شماره ۴.